

DOKTOR MUSTAFA HAYRULLAH DİKER VE “FELSEFE-İ TIB” ADLI ESERİ

Doctor Mustafa Hayrullah Diker and His Work Entitled “Felsefe-i Tıb”

Emre Karacaoğlu¹

¹Forensic Medicine Specialist, The Ministry of Justice, Şanlıurfa Council of Forensic Medicine
Ph.D. Candidate, Ankara University, The Faculty of Languages, History and Geography, Dept. of Philosophy, Division of
History of Science

ÖZET

Dr. Mustafa Hayrullah Diker (1875-1950), XX. yüzyıl başlarında ülkemizde yetişmiş önemli tıp adamlarından biridir. Adli tıp, nöroloji ve psikiyatri alanlarında Fransa’da ihtisas yapmış, yurda döndükten sonra da aktif olarak her üç alana katkılarına sunmuştur. Bunun yanı sıra çeşitli konularda kitap ve makaleler kaleme almış ve emekliliğinden sonra da iki dönem milletvekilliği yapmıştır. Bu yazıda, Diker’in diğer eserlerinden farklı bir yerde duran, *Felsefe-i Tıb* (1313/M.1897) adlı kitapçığının tanıtılması ve bilim tarihimizdeki yerinin gösterilmesi amaçlanmıştır. Bilindiği üzere kuramsal ve metodoloji üzerine yazılmış eserler, bir disiplindeki temel esasları belirlemeye yöneliktir ve o disiplin açısından mihenk taşı kabul edilmektedir. Diker’in bu bilim felsefesi/metodolojisi giriş niteliğindeki eseri, tamamlanamamış olsa da, tıpta ve bilimde son dönem Osmanlı hekimlerinin bakış açısını yansıtmaları açısından büyük önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Beşeri bilimler; Tıp tarihi (XIX. Yüzyıl); Felsefe.

ABSTRACT

Dr. Mustafa Hayrullah Diker (1875-1950) who lived in early 20th century, is one of the eminent physicians. He specialized in forensic medicine, neurology and psychiatry, and after returning Turkey, he made contribution in these three fields actively. In addition, he wrote books and articles in different subjects. In his retirement, he selected as deputy and worked for a while. In this article, it was aimed to introduce his interesting work, which was written in different subject, entitled *Felsefe-i Tıb* (1897), and to determine its importance for our history of science. As known, theoretical and methodological works serves to determine fundamental principles in a discipline and they are taken as landmarks for the discipline. This work which is a kind of introduction to methodology/philosophy of science, however uncompleted, has an importance for showing points of view of Ottoman physicians.

Keywords: Humanities; 19th Cent. history of medicine; Philosophy.

DOKTOR MUSTAFA HAYRULLAH DİKER

Tıp tarihimizin önemli simalarından biri olan Dr. Mustafa Hayrullah Diker, 11 Kasım 1875'te (12 Şevval 1292) İstanbul'da doğmuş ve 1313/M.1897'de Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'den mezun olarak korvet¹ tabibi unvanıyla meslek hayatını devam ettirmiştir.¹ Ardından, 1910'da Bahriye Nezareti'nin desteğiyle Paris'e giderek adli tıp, psikiyatri ve nöroloji dallarında (tababet-i adliye ve akliye ile sinir hastalıkları) 3 yıl boyunca ihtisas eğitimi almıştır.² İstanbul'a döndükten sonra ise Bahriye Merkez Hastanesi'nde asabiye uzmanı olarak çalışmış, Adli Tıp Müessesesi'nin yapılandırılmasında² görev almış ve 1919'da Zeynep-Kamil Bimarhanesi psikiyatri kürsüsünde, ardından Toptaşı Bimarhanesi'nde çalışmalarını sürdürmüştür. Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'de açılan psikiyatri bölümüne 1924'de geçen Dr. Mustafa Hayrullah, 1927-30 arasında adli tıp bölümünü yönetmiştir. İlerleyen yıllarda ise Kastamonu (1939) ve İstanbul (1943) delegesi olarak iki dönem milletvekilliği yapmış ve bu sırada, TBMM tarafından oluşturulan Sıhhat ve İçtimai Muavenet Encümeni adlı heyette de yer almıştır.³⁻⁵ Diker, 1950'de İstanbul'da ölmüştür.

ESERLERİ

Dr. Diker, üç ayrı tıp dalında da ihtisas sahibi olmasının getirdiği birikim ve faikiyet sayesinde, üretken bir bilim insanı olarak, bir kısmı çeviri olmakla birlikte çeşitli eserler kaleme almıştır. Eserleri arasında psikoloji ve nöropsikiyatriye dair dönemin güncel gelişmelerini konu alan makaleler bulunduğu gibi, ders kitabı niteliğinde mufassal kitaplar ve belli bir alandaki özel bir konuyu işleyen küçük hacimli risaleler de bulunmaktadır. Özellikle adli psikiyatri ve tıp felsefesi/metodolojisi alanındaki çalışmaları, ülkemizde belki de alanının modern dönemdeki ilk örnekleri olmak bakımından dikkat çekicidir.

Tespit edilebilen makaleleri şunlardır: “Freud’un Psikolojisi Üzerine Tecrübe-i Tettebbu’îye” (*Emrâz-ı ‘Akliye ve ‘Asabiye Müsâmereleri*, 1332/1916, numara 5, sayfa 11-31); “Dîdân-ı Em’âdan Münba’is Bir Sersâm-ı Belîdî Vak’ası” (*Türk Tıp Mecmuası*, Kanun-ı Sâni 1923, cild 1, numara 11, sayfa 465-9); “Felc-i Mûtehallil Bir Vahdet-i Maraziye Değildir” (*Türk Tıp Mecmuası*, Eylül 1923, cild 1, numara 7, sayfa 282-8); “Zâtî Zannolunan Ba’zı Âlâm-ı ‘Asabiye-i Vechiyenin Bir Akonitin İyonizasyonu İle Teşhîsi” (*Türk Tıp Mecmuası*, Teşrin-i Sâni 1923, cild 1, numara 9, sayfa 383-6); “Tesemmüm-i Bevlden Münba’is Âdârki” (*Türk Tıp Mecmuası*, Şubat 1924, cild 1, numara 12, sayfa 504-10); “Seles-ül-Bevl” (*Dârülfünûn Tıp Fakültesi Mecmuası*, Nisan 1926, sayı 4, cild 8, sayfa 197-207); “‘Ateh-i Bâkur ve Şizofreni” (*Dârülfünûn Tıp Fakültesi Mecmuası*, Temmuz 1926, sayı 7, cild 8, sayfa 411-9).

Başlıca kitap ve risaleleri ise şunlardır: *İlm-ül-Hayattan Birkaç Bahis* (1312/1896), *Musâhabât-ı Tıbbiye* (1312/1896), *Tefekkürün Keyfiyet-i Biyolojijesi* (1313/1897), *Felsefe-i Tıp* (1313/1897), *Tabâbet-i ‘Adliye-i Mecânîn* (1331/1915), *Emrâz-ı ‘Asabiye ve ‘Akliye Üzerine Pazartesi Takrîrleri* (1338/1922), *Mihver-i Dimâğ-ı Şevkî* (1922), *Yarının Hekimlerine Tabâbet-i ‘Adliye ve Rûhiye Dersleri* (1928).²

Yazarın bilimsel çalışmaları da tarihi serim içerisinde gözden geçirildiğinde, mezuniyetine çok yakın bir dönemde kaleme aldığı ilk yayınlarının, Paris dönüşünden sonraki yayınlarından farklı bir çizgide olduğu görülmektedir. *İlm-ül-Hayattan Birkaç Bahis* (1312/1896), *Tefekkürün Keyfiyet-i Biyolojijesi* (1313/1897) ve *Felsefe-i Tıp* (1313/1897) gibi kitaplarda daha ziyade metodoloji ve felsefe üzerinden tıp bilimi ele alınırken; sonrasında pek muhtemeldir ki ihtisas alanlarıyla ilgili olduğundan, adli psikiyatri ve nöroloji dallarına ilişkin çalışmalar kaleme almıştır.

1 Denizaltılara karşı özel olarak silahlandırılan bir çeşit küçük savaş gemisi.

2 Adli tıp alanındaki faaliyetler tıp mektepleri bünyesinde sürdürülürken, 16 Şubat 1912 tarihli kanunla Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye idaresi kaldırılarak yerine Dâhiliye Nezâretine bağlı bir Sıhhiye Müdüriyet-i Umûmîyesi kurulmuş, bu teşkilata “Tabâbet-i Adliye Müessesesi ve Encümeni” ismi ile bir alt kuruluş bağlanmıştır. Daha sonra 2 Şubat 1915 tarihli bir kanunla, sağlık işlerine bakmak üzere Sıhhiye Nezâreti kurularak, Sıhhiye Müdüriyet-i Umûmîyesi ile birlikte Tabâbet-i Adliye Müessesesi ve Encümeni de Sıhhiye Nezâretine bağlanmıştır. Nihayet, müessese 1917 tarihli kanunla Adliye Nezareti bünyesine alınmıştır. Bkz., Adli Tıp Kurumu'nun Tarihçesi, Erişim Adresi: <http://www.atk.gov.tr/tarihce.html> , Erişim Tarihi: 06.12.2013

FELSEFE-İ TIB

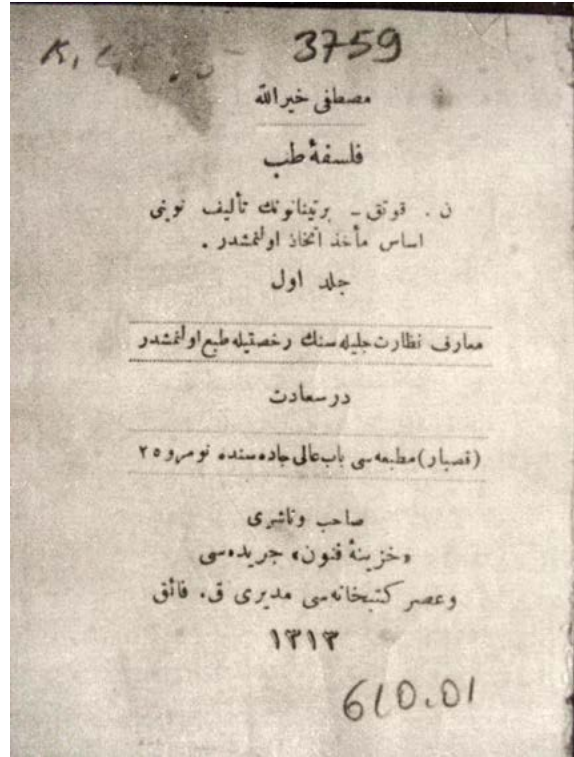
Bu çalışmada, muhteviyat bakımından yazarın diğer çalışmalarından farklı bir yerde duran *Felsefe-i Tıb* adlı eserinin transliterasyonu verilecek ve tanıtılacaktır (*Resim 1*). Kitabın, İstanbul'da Kasbar Matbaası'nda 39 sayfa olarak basıldığı görülmektedir (1313/M.1897). Kapak sayfasında, N. Kutuk – Bertinano? (ن. قوتق - برتینانو) tarafından henüz neşredilmiş olan bir eserin mehzaz alındığı belirtilmişse de, eser ve yazar hakkında daha fazla malumat verilmemiştir.⁶ Bu nedenle, tüm araştırmalarımıza rağmen eser ve yazarın kimliğine ulaşamamıştır. Ayrıca, kitabın birinci cilt olduğu kaydı düşünülmüş, ancak söz konusu kitabın devamı niteliğinde bir eserin yayımlandığına dair herhangi bir bilgiye de ulaşamamıştır.

Kitap, kısa bir giriş ve üç ana bölümden oluşmaktadır. Eserin konusu ve adıyla ilgili bilgi vererek söze başlayan yazar; tıp dahil tüm bilimlerin felsefeden köken aldığını, bununla birlikte, felsefenin tıptan beslenmekte olduğunu ve hatta Avrupa'da ortaya çıkan yeni felsefenin kurucularının da tıp bilimleri tahsil etmiş olduklarını, tıbbın -insanın en değerli saydığı- sıhhatle meşgul olması münasebetiyle bilimlerin en şerefli ve kutsal olduğunu belirtmektedir. "Felsefe-i tıbbiye" ile "felsefe-i tıb" arasında da bir ayırım yaparak, birincisinin tıp bilimleri üzerine kurulan felsefe mesleği olduğunu belirtmekte; halbuki ikincisini, tıp biliminin konusunu ve programını usûl çerçevesinde belirleyen, bu görevi üstlenen her bilimin felsefesi gibi, aslen tıbbın kendisinde yer alan bir alt dal olarak nitelendirmektedir.

İnsan organizması ve hayatın mahiyetinin konu edildiği ilk bölümde; insanın doğayı ve canlılığı anlamak yolundaki çaba ve mücadeleleri kısaca tasvir edilerek, hayatın nasıl ortaya çıktığı sorusu üzerine yapılan tartışmalar ve bu soruna çözüm bulabilmek amacıyla ileri sürülen kuramlar özetle sıralanmaktadır. Doğada organik ve inorganik maddeler arasında cereyan eden muntazam bir maddesel dönüşüme dikkat çekilmektedir. Nihayet, tartışmaların belli bir noktadan sonra hayatın kökeninden türlerin evrimi sorununa geldiği, ölüm ve hayat hakkındaki bilgimizin çok sınırlı olduğu ve şayet tıpta ilerleme isteniyorsa, insan bedenindeki düzenin yanısıra bütün doğanın araştırılması gerektiği aktarılmaktadır.

İkinci bölümde yazar; bilimleri felsefe, ahlak, siyaset ve tıptan oluşan beşeri bilimler ile astronomi, jeoloji, botanik ve zoolojiden ibaret doğa bilimleri olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Bunlarla birlikte herhangi bir sınıflamaya girmeyen, -matematik bünyesinde bir araya getirilen geometri ve cebir gibi ya da -diğer bilimlerin icrasında kendilerinden istifade edilen, aslında bilgilerimizin usûl ve tertibinden ibaret olan bilimlerin özel konuları ile alt şubelerinin bulunduğu da işaret etmektedir. Sonrasında beşerî bilimleri açıklamaya başlayarak, alt bilim şubelerinin birbiriyle ilişkilerinden ve bunlardan istifade etmenin öneminden bahisle; olayları ortaya çıkaran örtük beşeri koşullar ele alınmadan yapılan tarih ilminin fen adıyla anılmaya layık olmadığına vurgu yapmaktadır.

Doğa bilimlerine hasredilen son bölümde ise, büyük bilimler ve alt şubelerinden kısaca bahsedilerek, bu alt bilim dallarının sınırlarını çizmenin pek mümkün olmadığı, dolayısıyla sınıflandırmanın bilimlerin ortaya çıkışını göstermekten daha büyük zorluklar içerdiği beyan edilmektedir. Ardından yazar, bilimlerin bu meyanda nasıl bir gelişme ve ilerleme sürecine dahil olduklarına ve ilgi alanlarına

Resim 1. Felsefe-i Tıb Adlı Eserin İç Kapak Sayfası.

giren nesnelere niteliğine göre birbirlerinden ayırdıklarına dikkat çekerek, bilimin esasları üzerine haddinden fazla yoğunlaşmanın amaçtan uzaklaşmayı da beraberinde getireceği uyarısını yapmaktadır.

SONUÇ

Eser, her ne kadar felsefe-i tıb adını taşıyor olsa da, esas olarak bir bilim felsefesi/metodolojisi giriş kitabı niteliğindedir. Özellikle yazarın, tıp biliminin konusunu ve programını usul çerçevesinde belirleyen şeyin “felsefe-i tıb” demek olduğu yolundaki vurgusu, bilimlere kısaca tanıtılarak bir sınıflandırmaya tabi tutması, bilimlerin birbiriyle olan ilişkilerini betimlemesi ve bilimin yöntemi ile amacı arasındaki dengenin sağlam kurulması konusundaki açıklamaları bu yargımızı destekler mahiyettedir. Birinci cilt kaydı düşünülen bu kitabın küçük hacimli olması nedeniyle, -belki de- asıl hedef olan, tıp biliminin felsefesinin ve metodolojisinin uzun uzadıya izahı ve alandaki mevcut temel yaklaşımların sergilenmesi, yayımlanması düşünülen bir başka cilde ertelenmiş olabilir. Bununla birlikte, kitap XIX. yüzyılda bilim felsefesi alanında kaleme alınmış Türkçe çalışmalardan biri kabul edilmelidir.

Ülkemizde bilimin yöntemi üzerinde duran bilim felsefesi çalışmaları, Alman filozof Hans Reichenbach’ın (1891-1953) 1933’de İstanbul’a gelişi ile birlikte, özellikle içerik ve çalışmalara kaynak kabul edilen bilim çevresinin değişmesi göz önünde bulundurularak, üç dönemde ele alınmaktadır: Reichenbach öncesi (1933’e kadar), Reichenbach (1933-1938) ve Reichenbach sonrası (1938’den sonra).

İlk dönem çalışmalarında genel olarak, mantık ve usul konularına ağırlık verildiği, bilimin yöntemlerinin tanıtıldığı ve bilimlerin sınıflandırıldığı görülmektedir. Bunun yanı sıra, pozitivist ve konvansiyonist anlayışlarla bir takım eserlerin –özellikle Fransız kaynaklarından- dilimize kazandırıldığı da dikkat çekmektedir. İkinci dönemde, Reichenbach’ın etkisiyle daha ziyade mantık ve fiziği temel alan bir bilim felsefesi anlayışının hakim olmaya başladığı izlenmektedir. Son dönemde ise, Reichenbach’ın getirdiği mantıkçı pozitivist görüş zayıflamaya başlamış, bilimsel bilgi sorgulanmış ve 1980’lerden itibaren bilim felsefesinde yeni yaklaşımlar benimsenmiştir.⁷

Dr. Mustafa Hayrullah’ın kitabı, bu tarihi serim içerisinde ilk döneme tekabül etmektedir ve o dönem eserlerinin büyük çoğunluğu gibi Fransız bilim çevresini kaynak almış olması şaşırtıcı değildir. Fransa’da –özellikle tıpta- bilimsel yöntem ve esaslar üzerinde çalışan meşhur hekim Claude Bernard (1813-1878) deney ve gözlem, neden-sonuç, doğrulama-yanlışlama ve determinizm gibi hususları ele aldığı metodoloji kitabıyla (*Introduction à l’Étude de la Médecine Expérimentale, 1865*) alana özgün ve etkili bir anlayış getirmiştir.⁸ Çalışmalarıyla tıpta hastalık anlayışına ve bilhassa kendi çalışma alanı da olan fizyolojik araştırmalarda benimsenecek yöntemlere değerli katkılarda bulunmuştur. Fransız bilimsel çalışma ve yaklaşımlarını yakından takip eden Mekteb-i Tibbiye’den mezun Dr. Diker’in, Bernard’ın metodolojisini biliyor olması pek muhtemeldir ki ihtisas için daha sonra Fransa’ya gönderilmesi de bu takip ve etkileşim sürecinin XX. yüzyıl başlarında halen devam etmekte olduğunun bir göstergesidir. Kitabında, XIX. yüzyılın meşhur hekim ve bilim insanlarına atıfta bulunarak, tıp tahsiline ve bu süreçte amaca ulaştıracak doğru metodolojinin belirlenmesinin önemine vurgu yapması ayrıca dikkate değerdir.

Bilimde kuramsal ve metodolojik eserlerin uygulamalı bilimlere bir dayanak noktası oluşturarak, yeni bilimsel buluş ve gelişmelere yol açtığı bilinmektedir. Öyle ki, kuramsal ve metodoloji üzerine yazılmış eserler, bir disiplindeki temel esasları belirlemekte ve o disiplin açısından mihenk taşı kabul edilmektedir. Bu anlamda, Diker’in bu tıp metodolojisine giriş niteliğindeki eseri, tamamlanamamış olsa da, tıpta ve bilimde son dönem Osmanlı hekimlerinin bakış açısını yansıtmaya açısından büyük önem arz etmektedir.

KAYNAKLAR

1. Rıza Tahsin. Tıp Fakültesi Tarihçesi. Eklerle Yayınlayan: Aykut Kazancıgil, Cilt 2, İstanbul: Özel Yayınlar; 1991. s.73.
2. “Mustafa Hayrullah Diker”, Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi. Hazırlayanlar: Ekmeleddin İhsanoğlu ve diğerleri, Cilt 3, İstanbul: IRCICA; 2008. s.1369-73.
3. TBMM Zabıt Ceridesi [İnternet]. Cilt 1, 12.08.1942 tarihli 80. İnikat, s.68. [Erişim tarihi: 10.01.2014];<http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d06/c027/b080/tbmm060270800068.pdf>

4. TBMM Zabıt Ceridesi [İnternet]. Cilt 1, 17.03.1943 tarihli 3. İnikat, s.31. [Erişim tarihi: 10.01.2014];<http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d07/c001/b003/tbmm070010030031.pdf>
5. TBMM Zabıt Ceridesi [İnternet]. Cilt 28, 09.11.1942 tarihli 2. İnikat, s.11. [Erişim tarihi: 10.01.2014];<http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d06/c028/tbmm06028002.pdf>
6. Dr. Mustafa Hayrullah. Felsefe-i Tib. Kasbar Matbaası: İstanbul; 1313 (M.1897). s.1.
7. Demir R. Bilim felsefesinin türkiye'ye girişi. Bilim ve Ütopya. 2011 Nisan; 17(202): 20-25.
8. Bernard C. Introduction à l'Étude de la Médecine Expérimentale. Paris; 1865. Kitabın Türkçe çevirisi için bkz., Tıpta Tecrübe Usûlünün Tetkikine Giriş. Çeviren: Galip Ata. Maarif Vekâleti: İstanbul; 1934.

EK 1. "FELSEFE-İ TIB" ADLI ESERİN TRANSKRİPSİYONU

FELSEFE-İ TIB

Mülâhazât-ı 'Umûmîye

Teşrîh-i sadede ibtidâr etmeden evvel şu nokta enzâr-ı kâri'inde mükemmelen tahakkuk etmelidir ki felsefe-i tıb demek felsefe-i tıbbiye demek değildir. Felsefe-i tıbbiye ya'nî 'ulûm-ı tıbbiye üzerine mü'esses meslek-i felsefî ayrı bir mes'ele-i mühimmedir ki onu îzâh ve beyân için şu küçük mecele kifâyet edemez. Yüzlerce cildler yazılmak îcâb eder. 'Ulûm-ı hayâtiyenin mevzû'u hayât-ı beşere, daha şumûllü [4] söyleyelim, beşeriyete ta'alluk eden kâffe-i mesâ'ili tedkik etmektir. Bu hâlde insâna kâ'inâtı idrâk ettirecek olan felsefe-i hakîkiye 'ulûm-ı tıbbiyeden ictibâs-ı esâs etmiş olacaktır. Nitekim Avrupa hikemiyât-ı cedîdesi bu sâyede te'sîs edilmiştir. İşte hikmet-i cedîdenin vâz'ları olan Büchner³, Herbert Spencer⁴, Darwin⁵, Hegel⁶, Virchow⁷, Guyau⁸, Letourneau⁹, Topinard¹⁰, Huxley¹¹ ilâhiri gibi e'câzım-ı mu'âsırîn-i hükemâ hep 'ulûm-ı tıbbiyeden me'zûndurlar. Biz şu mecelede hikmet-i cedîdeyi beyân ile uğraşmayacağız. Hikmet-i cedîdeye vukûf peydâ etmek isteyenler –ki mülkümüzde [5] husûsîyle müntesibîn-i tıbbiye meyânında 'adedlerinin her gün tezâyüd etmekte olduğu nazar-ı şükrân ile görülmektedir- Reynolds Kütüphanesi neşriyatını mütâlâ'ca edebilirler.

Bizim mevzû'ı bahsimiz, fenn-i celîl-i tıbbın kısm-ı felsefisi olacaktır. Her fennin bir kısm-ı felsefisi

3 Ludwig Büchner (1824-1899), Alman filozof ve hekim; XIX. yüzyılın önde gelen filozoflarından. Deutscher Freidenkerbund'u (Alman Hür Düşünürler Birliği, 1881) kurdu. Eserlerinden bazıları: *Der Fortschritt in Natur und Geschichte im Lichte der Darwinschen Theorie* (Darwin Teorisi Işığında Doğada ve Tarihte İlerleme, 1884), *Über Religiöse und Wissenschaftliche Weltanschauung* (Dinî ve Bilimsel Dünya Görüşü Üzerine, 1887), *Darwinismus und Sozialismus* (Darwinizm ve Sosyalizm, 1894). [H.n.]

4 Herbert Spencer (1820-1903), İngiliz filozof, antropolog, biyolog. Evrim kavramını biyoloji dışında toplum, kültür ve insan aklı gibi farklı alanlara da teşmil etmiştir. Eserlerinden bazıları: *Principles of Biology* (Biyolojinin İlkeleri, 2 Cilt, 1864 ve 1867), *Principles of Psychology* (Psikolojinin İlkeleri, 2 Cilt, 1870 ve 1880), *Principles of Sociology* (Sosyolojinin İlkeleri, 3 Cilt, 1874-1896), *The Principles of Ethics* (Etiğin İlkeleri, 2 Cilt, 1879-92). [H.n.]

5 Charles Darwin (1809-1882), daha ziyade geliştirmiş olduğu evrim teorisi ile bilinen İngiliz doğa bilimci ve jeolog. Eserlerinden bazıları: *On the Origin of Species* (Türlerin Kökeni, 1859), *The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex* (İnsanın Türeyişi ve Seksüel Seçme, 1871). [H.n.]

6 Georg William Friedrich Hegel (1770-1831), Alman idealist felsefesinin önemli isimlerinden biridir. Eserlerinden bazıları: *Phänomenologie des Geistes* (Tinin Fenomenolojisi, 1807), *Wissenschaft der Logik* (Mantığın Bilimi, 1821). [H.n.]

7 Rudolf Virchow (1821-1902), Alman hekim, antropolog ve biyolog. Eserlerinden bazıları: *Vorlesungen über Pathologie* (Patoloji Üzerine Konferanslar, 1862–72), *Beiträge zur Physischen Anthropologie der Deutschen* (Alman Fiziksel Antropolojisine Katkılar, 1876), *Gegen den Antisemitismus* (Antisemitizme Karşı, 1880). [H.n.]

8 Jean-Marie Guyau (1854-1888), Fransız filozof. Eserlerinden bazıları : *Les Problèmes de l'Esthétique Contemporaine* (Çağdaş Estetiğin Meseleleri, 1884), *L'Art au point de vue Sociologique* (Sosyolojik Açıdan Sanat, 1889). [H.n.]

9 Charles Letourneau (1831-1902), Fransız hekim ve antropolog. Paris Antropoloji Cemiyeti'nin (Société d'Anthropologie de Paris) genel sekreterliğini yaptı (1887-1902). Eserlerinden bazıları: *L'Évolution du Mariage et de la Famille* (Ailenin ve Evliliğin Evrimi, 1888), *L'Évolution de l'Éducation dans les Diverses Races Humaines* (Muhtelif İnsan Irklarında Eğitimin Evrimi, 1898), *L'Évolution Religieuse dans les Diverses Races Humaines* (Muhtelif İnsan Irklarında Dinî Evrim, 1898). [H.n.]

10 Paul Topinard (1830-1911), bir süre Paris Antropoloji Cemiyeti'nin genel sekreterliğini de yapan Fransız hekim ve antropolog. Bazı eserleri: *Quelques Aperçus sur la Chirurgie Anglaise* (İngiliz Cerrahisi Üzerine Bazı Değerlendirmeler, 1860), *Éléments d'Anthropologie Générale* (Genel Antropolojinin Temelleri, 1885), *L'Homme dans la Nature* (Doğada İnsan, 1891), *Science et Foi. L'Anthropologie et la Science Sociale* (Bilim ve Din. Antropoloji ve Sosyal Bilim, 1900). [H.n.]

11 Thomas Henry Huxley (1825-1895), karşılaştırmalı anatomi ve zooloji alanlarında çalışmış İngiliz hekim ve biyolog. Eserlerinden bazıları: *On The Physical Basis of Life* (Hayatın Fiziksel Temelleri Üzerine, 1870), *Darwiniana* (1896). [H.n.]

vardır. *Gâyet-ül-Beyân fî Hakikat-il-İnsân*'ın¹² dediği gibi: "Hikmet şecere-i ma'rifet-i beşeriyenin sâki ve 'ulûm-ı sâ'ire dahi agsân ve evrâki menzilesindedir. Mebâhis-i 'ulûm bir cisimdir ki mâye-el-hayâtı kavâ'id ve kavânîn-i mazbûta ile kâ'im olur. İşte bu kânûnların teselsül-i inzibâtı hikmet-ül-'ulûmdur. Binâen 'aleyh hikmet bütün 'ulûm ve fûnûnun rûhu olan bir 'ilm-i 'âlidir. [6] Demek olur ki bir 'ilm hakikaten ancak hikmet ile mükemmel olabilir. Meselâ târîh hayli zamân fihris-i vekâyi' sûretinde kalıp, ancak silsile-i vukû'âtın ve hakâyık-ı vekâyi'in metbû'cu olan kânûnu taharrîye başladığı gün 'ulûm sırasına geçmiştir. 'ilm-i sarf kavânîn-i lûgatı vaz' ve ta'yîn ettiği için 'ulûmdan 'add olunur. Yoksa yalnız tasrîfâtı kayd ve beyân ile 'ilm nâmına lâyük olmaz. Muntazam bir sarfa hikmet-ül-sarf 'unvânından başka bir isim verilemez. Ve'l-hâsil hikmet bi-l-cümle 'ulûmun esâsıdır." Bir 'ilmin felsefe zekâsı demektir; zekâsı ise mantıkiyeti ile tahakkuk eder; bir 'ilmin usûlü, kavânîn-i esâsiye- [7] si, derece-i sıhhati, kavâ'id-i 'ameliyesi hep mantığa muvâfakati ile mütenâsibtir.

Bir 'ilmin mevzû'unu usûl dâ'iresinde şerh etmek o 'ilmin felsefesine mevdû' bir vazîfedir; ve filân veya falân 'ilme mahsûs hakâyık-ı esâsiyenin husûsiyetlerini bu ma'lûmât-ı 'umûmiyeye tatbîk etmek, o fennin mevzû'unu ta'yîn etmek ve sûret-i ma'kûlede kabûl olunabilecek olan yegâne programının şerâ'itini îfâ eylemek demektir.

İşte bizim sadedimiz bu mevzû' ve bu programdan 'ibârettir.

Tıb, mâye-el-iştigâli hayât olan bir 'ilm ve emrâzı tedâvî etmekten 'ibâret [8] bulunan bir fendir. Maksudı muhâfaza ve idâme-i sıhhat olduğu için ma'ârif-i beşeriyenin eşref ve akdesidir.

Hakikat-i insânın benimsediği şeyler içinde sıhhat kadar hâ'iz-i kıymet bir şey olamaz; çünkü sıhhat olmadıktan sonra diğer şeylerin insâna zerre kadar nef'i olamaz; efsûs ki biz insânlar bu ni'met-i 'uzemânın kadrini, elden çıkarmadıkça takdîr edemiyoruz. [9]

1. 'Uzviyet-i Beşeriyenin Mütâla'asındaki Ehemmiyet Ve Su'ûbet

Sâde neş'et ettiğimiz 'ırkın evsâfi içinde yaşadığımız hâlet-i ictimâ'îye, 'â'id bulunduğumuz kavim ve medeniyetin târîhini değil, hattâ ef'âl-i ma'nevîye ve fikriyemiz bile 'uzviyetimizin ihtiyâcâtına, vezâ'ifenin muvâzenesine, her matlûbenin hayyiz-i husûle gelmesine tâbi'dir. İnsânlar bunu pek çok 'asırlardan beri takdîr etmişlerdir; kendilerini tehdîd eden tedenniyâtın, üzerlerine saldıran emrâzdan, ara sıra zuhûr eden [10] hâdisât-ı gayr-ı tabi'iyeden görece pek mühim olmak üzere bir 'ilm-i mahsûs ('ilm-i tıb) îcâd etmişlerse de yine lâ-yu'add keşfiyâtlarına, 'asırlardan beri devâm eden terakkiyâtlarına rağmen bi-l-cümle kuvvetlerinin menba'ı, bi-l-cümle za'afplarının sebebi olduğu hâlde sırr-ül-esrâr olup kalmış olan hayâtı tahkîk edememişlerdir. Binâen 'aleyh bu mehâlik ve emrâzın, kuvâmıza münâsib gelen mesânidin, za'afplarımıza îcâb eyleyen edeviyenin mütâla'asına daha 'uzviyetimizin cevher-i ibtidâ'iyesi mechûl olduğu, acizimizin bunun netâyicini idrâkten bizi mahrûm bıraktığı şu hâlimizle nasıl cesâret edebiliriz?

Hayâtı nebâtî ve hayvânî kısımlarına [11] taksîm etmişlerdi: bunların her ikisi de doğuyor, büyüyor, ölüyorlar; fakat hayât-ı hayvânîye sâhibi olanlar duygulu bulunuyor, yürüyebiliyor, istediklerini yapıyor, hâlbuki ikinciler gayr-i müteharrik, gayr-i mütehasis, münfa'il olarak muhît hâricinin te'sîrât ve te'âmülât-ı dâ'imesinin husûle getirdiği kâffe-i âsâra tâbi' bulunuyordu. Fakat bunlar da hafâyâsına infâz-ı nazar olundukça anlaşıldı ki bunların her ikisinin de teşekkül ve terekübleri 'aynı kavânîne tâbi'dir. Gayr-i müteharrik, gayr-i mürîd hayvânât olduğu gibi, mütehasis, müteharrik nebâtlar da var. Binâen 'aleyh cevher-i hayât bu taksîmle de ele geçirilemedi. [12]

Hayvân veyâ nebât mevcûdât-ı 'uzviyenin insicâ ve a'zâsının sulb, mâyi' veyâ gaz mevcûdât-ı gayr-i 'uzviyenin eşkâl ve imtizâcâtıyla mukayesesini mes'eleyi daha kat'î bir sûrette hal eder zann olundu. Şekli dâ'imâ lâ-yetegayyer ve te'sîri yeknesak olan mâdde-i ma'deniye ile lâ-yenkatî' mütehavvil

¹² Yusuf Kemal'in (d. 1849) H.1295/M.1878'de yayınlanan *Gâyet-ül-Beyân fî Hakikat-il-İnsân* Yâhûd 'ilm-i Ahvâl-i Rûh (İnsanın Mahiyetinde Son Söylemler veya Psikoloji) adlı psikolojiye ilişkin eseridir. Eserin tanıtımı ve transkripsiyonlu metni için bkz., Remzi Demir, "İlk Psikoloji Kitabımız: Gâyet-ül-Beyân Fî Hakikat'il-İnsân", *Dörtöge*, Yıl 1, Sayı 1, 2012, s.47-72. [H.n.]

bulunan mâdde-i ʿuzviye pîş-nazar-ı tedkîke alındı. Evvelkisi en muhtelit mürekkebâtına varıncaya kadar hep gâyet basit ve ibtidâʿî bir hâlde olduğu hâlde, ikincisinin en basit ʿanâsırı bile gâyet muʿdil, fevk-al-ʿâde mütehavvil olduğu, kuvâ-yı dâhiliyesiyle tenemmüv ettiği hâlde, birincinin ancak kuvâ-yı hâriciye teʿsîrâtıyla büyüdüğü görüldü. **[13]** Hülâsâ billûr maʿdeni ile mevcûd-i ʿuzvî arasında pek çok fark bulundu. Kıymetlerini hadden aşırı istiksâr ettiğimiz birçok tenhîlât meydân aldı. Hâlbuki hayvânât ve nebâtât da ecsâm-ı maʿdeniyedeki ʿanâsırdan mürekkebirdir. Birinde hükümrân olan kavânînin dîgerinde de teʿsîri nâfizdir. Hiçbir cevher-i husûsî bunları yekdîgerinden ayıramaz. Ziyâ, harâret olmadıkça hayât yoktur; müvellid-ül-mâʿ, azot, müvellid-ül-humûza, karbon bulunmadıkça ne agdiye, ne de nesc-i zîhayât mevcûddur.

Mâdde-i âtıla ile ecsâm-ı müteʿazzive arasındaki mübayenet de hayvânât ile nebâtât arasındaki fark gibi hayâtı taʿrîfe **[14]** kifâyet edemediğinden evveliyâtı taharrîye mürâcaʿat olundu; bu taharrîyâttan da baʿzıları bir tekevvün-i bi-nefsihînin lüzûmunu istintâc ettiler. Baʿzıları da hayâtın mâddeden mütefârik ve mütemâyiz bir kuvvet olduğuna kâʿil oldular. Eğer hayât mâddede kendiliğinden tevellüd etmiş ve husûle gelince artık o mâdde mâdde-i âtıla olmaktan çıkarak bir kudret-i mahsûsa iktisâb eylemiş ise nasıl oluyor da, ancak mâddeye muhtass kuvâ ve ʿanâsır sâyesinde bekâ bularak başka sûrette mevcûd olamıyor? Her iki meslek de daha birçok faraziyât serd etmiştir ki şu görüp hissettiğimiz vech ile reddettiğimiz nazariye-i sâbıkadan **[15]** daha gayr-i sahîh, daha muğlak efkârdan ʿibârettir. Bu taharrîyâttan katʿî bir netîce çıkarabilmiş isek o da şudur ki hayât hakkında ne bi-nefsihî mevcûd olduğuna, ne de hilkatine dâʿir hiç bir şey bilmiyoruz.

Bu mesʿele bir zamânlar efkâr-ı hükemâyı son derecede işgâl edip de halli gayr-i mümkün olduğu tahakkuk ederek iştigâl-i ʿabes ʿadd edilince, bir ikinci tarîka sülûk edildi. Ecnâs istihâle eder mi? Yoksa lâ-yetegayyer midirler?

Eğer ecnâs istihâle ediyorsa, farz olunur ki cinsten cinse intikal ettikçe neşv ü nemâ bulup taʿdîlâta dûçâr olan bir cürsûme-i ibtidâʿiyeden neşʿet **[16]** ediyorlar; eğer bil-ʿakis lâ-yetegayyer iseler mebdeʿleri yekdîgerinden müteferrik cerâsîm olup, cürsûmeleri gibi kendileri de nesl-baʿde-nesl lâ-yetegayyer kalıyorlar. Kezâ ʿaksi de olabilir. Cerâsîm-i ibtidâʿiye-i mütebâyine lâ-yenkatî taʿdîlâta uğrayınca, ecnâs tevliğ edip yegâne bir cürsûme-i ibtidâʿiyede neşv ü nemâ bulunduğu muhîtât gibi lâ-yetegayyer ecnâs hâsıl eder. Bu hâlde hayât ne ihtilâf-ı ecnâstan, ne ihsâ-yı tabîʿiden, ne de mübâreze-i hayâtın neşʿet eder. Bil-cümle ʿuzviyâtı tevliğ eden isporlar, beyzîler, menîler, hücreler olup fakat bu cevâhir-i ibtidâʿiye-i hayâtta icrâ-yı teʿsîr eden kuvâyâ gelince, yine hiç bir şey bilmiyoruz. **[17]**

Biz burada en ʿâdî faraziyâtı der-miyân ediyoruz. Daha kuvve-i hayâtiye, kuvâ-yı hücreviye, kuvâ-yı musavvere faraziyâtı gibi nazariyât-ı sâʿire de vardır. Ecnâs kabil-i istihâle veya lâ-yetegayyer tasavvur olundukça müteʿaddid kuvvetler îcâd olundu. Beynlerinde baʿzı mertebe münâsebet bulunan mevcûdât-ı muhtelif görüldükçe, ibkâ olunagelmekte olan harekât-ı mahsûsayı tabîʿatiyle kuvâ-yı husûsiyeye ʿatf ederek ecnâs teşkîl ediyoruz.

Maʿ-mâ-fih bunlar basît bir takım maʿlûmât-ı ʿumûmiyeden başka bir şey olmayıp bize, muhayyilemize hoş gelen faraziyâttan gayrı bir gûnâ îzâhât veremiyorlar. ʿÂlem-i **[18]** ʿuzviyede gerek ispor, gerek hücre, gerek nebât, gerek hayvân olsun, hiç bir zerre bu kadarki ʿâlem-i maʿdenîye ʿâʿid olmasın; ve iyi, kötü, ʿumûmî, husûsî hiç bir kuvvet bulunmaz ki ʿâlem-i maʿdenîye mahsûs bulunmasın. Eğer böyle olmasa idi ʿâlem-i ʿuzviyede bir takım mevcûdât olacaktı ki bunlar hakkında hiç bir maʿlûmât iktisâb edemeyecektik. Onlardan alacağımız ihtisâsât ne sadâ, ne renk, ne vezin olmamak lâzım gelecek; şekilleri ne kabil-i idrâk, ne kabil-i temâs bulunacaktı.

Ve-l-hâsıl hayât hakkındaki cehlimiz o derecededir ki ne vakit başlayıp **[19]** nerede bittiğini taʿyîn edebilmek bizim için katʿiyyen gayr-i mümkündür. Ölümü hayâtın mevcûd olmaması iʿtibâr ediyoruz; maʿ-mâ-fih hayât için de şart-ı lâ-büdd ediyoruz. Her ân bizde mevcûd olan ʿanâsır ve kuvâmızı tazmîn ediyoruz; nebât, hayvân kâffe-i mevcûdât-ı ʿuzviyede neşv ü nemâ evini terkîb eden hücerât ve ensicenin temevvüt-i dâʿimesinden başka bir şey değildir. Vücûdumuzda saçlar, tırnaklar gibi bir takım aksâm vardır ki biz hayâtta iken büyüyüp fevt olurlar; ve beden tekâmül ʿanâsırına tahallül edince

bile onun harâbîsini ikmâl [20] ederek kendilerine bir menba^c-ı hayât bulan bir  alem-i mevc dât-ı  uzviyenin tekevv n ettiğini g r yoruz. Herhangi bir mahl k i in olursa olsun, birinin nerede başlayıp diğerinin ne vakit hit m bulduğunu kat iyyen biz ta y n edemediğimiz h lde; hay t mem ttan, mem t hay ttan tevell d ediyor.

Bizi tenv r ve tesh n eden şems, arzı, mev simi, ikl mi ile bizi m stebk  ve m stakarr kılan k rre, i inde yaşadığımız muh t t, s yelerinde tagadd  ettiğimiz neb t t ve hayv n t, elbise yaptığımız ensice k h iyi, k h k t , k h sıhhat ve kuvvetimizi tezy d ederek, k h tenkis ve tahr b eyleyerek [21] hay tımıza i  ne ediyorlar.

Bin en  aleyh tıbbi m stagr k bulunduğu zul m t-ı ş bh t i inden  ıkarmağa s lih bir h le n 'il olmak istersek s de  uzviyetimize ta alluk eden kav 'id ve niz m ttan değil, b t n tabi atı m t la adan istif de aramalıyız.

Arşimed demişti ki: "Bir mesned noktası bulursam d ny yı kaldırıyorum." işte hay t dediğimiz o ehemmiyetsiz Şey'i kaldırmak i in d ny lar l zımdır. [22]

2.  Ul m-ı Beşeriye

 Ul mun hak kat-i eşy ya mut b k olan yeg ne tasn fi  ocuk oyuncağı  add edilecek derecede bas t olduğu h lde,  ul m ve f n nun tasn fi i in o kadar zam nlar gayb edilmiş, o r tbe zahmetler  ekilmiştir ki bunları g zden ge irmek i in bize de pek kıymet-d r olan ev n-ı m himmemizi fed  etmek ve hi  menfa ati olmayan bir takım teşebb s t  zikretmek i c b eder.

B t n ma l m tmız iki sınıfa taks m [23] olunur: Bir kısmı bi-z-z t bize ve bizim m ş bihlerimizle olan m n seb tmıza m te allik olup, bir kısmı da tabi at-ı eşy  ile bunlar beynindeki m n seb ta ta alluk eder. Birincisi felsefe, ahl k, siyasiy t ve tıbdan  ib ret olan  ul m-ı beşeriye, ikincisi ise  ilm-i hey'et,  ilm- l-arz,  ilm-i neb t t,  ilm-i hayv n t¹³ olmak  zere  ul m-ı tabi iyedir.  Ul m-ı mezk renin bu sun f-ı  az me-i f n n h ricinde bir es s-ı s bitleri olmadığı i in gerek ins n, gerek tabi at hakkındaki ma l m tmızı tevs f edebileceğimiz bir tasn fleri m mk n olmayan [24] ş ab t-ı  ad desi, kav 'id-i muhtelifesi, ves 'it-i m tehavvilesi vardır.

Nitekim hes b, coğrafya, hendese her biri kendi kendilerine nazar-ı i tib ra alındıkları vakit bir  ilm-i mahs s gibi g r n rlerse de hak kate kendilerinden başka ve hak katen mevc d hi  bir Şey'in  ilmini tekv n edemezler. Bin en  aleyh hes b cebir ile, cebir hendese ile tevhi d edilerek ve sarf, mantık, kel m gibi  ul mdan k llyien tefr k olunarak hey'et-i mecm 'aları riy ziy t n mı tahtında nazar-ı i tib ra alınır. Ma -m -f h bu tefr k her ne kadar tabi i g r n rse de i tib r dir: [25]  nk  bunlarda eşk l, kav 'id-i muhtelifeyi if deye yarayan s dece es miden  ib ret olup c mlesi bir es stan, fikirden neş'et ederler. Bir  adede bir v hid y h d bir isme bir sıfat zamm etsek, bir mikd r  mikd r-ı diğerle darb eylesek vey  bir kaziyye-i hus siyeden bir kaziyye-i  um miyeye intikal eylesek, bir hızı bir başka hız ile taks m eylesek, bir mes'elenin diğer bir mes'ele ile olan m n seb tını arayıp bulsak, b t n bu g rd ğ m z işler muhtelif eşy ya tatb k edilmiş olan zek mızın ef alinden  ib rettir. Eğer bu eşy  ve ef al mey nında ba'zıları bas t, [26] ba'zıları mu zil ise de, hi  biri bize bir Şey'-i  hir hakkında kesb-i ma rifet ettirmeksizin, en bas t efk r , en mu zil eşy ya, en mu zil efk r , en bas t eşy ya tatb k edebiliriz. B l da zikrettiğimiz sekiz sınıf h ricindeki  ul m-ı mahs sa, ma l m tmızın tarz ve niz m tından gayrı bir Şey değildir.

Beş rakamını parmaklarıyla sayan bir  ocuğun yaptığı iç ile caz be-i  um m ye k n nunu keşfeden Newton'un g rd ğ  hizmet beyninde v kr   dağlar kadar fark vardır; fakat her ikisinin de t bi  olduğu kav n n-i fikriye bir olup, bunlara verdiğimiz [27] isim ve Őekil ne olursa olsun, bu kav n nin keşfi bizi  aynı bir Şey'e,  ale-l- ade felsefe dediğimiz bir  ilm-i tefekk re sevk eder.

İkinci sınıf hus s t evdiye-i beşeriye ta alluk eder: bunların c mlesini de  ilm-i ahl k n mı tahtında h l sa ediyoruz ki bunun kav 'id ve niz m t  da felsefeden az değildir. Bir cihetten ahl k-ı şahsiye ile

13 Doğa Bilimleri: astronomi, jeoloji, botanik, zooloji [H.n.]

ahlâk-ı ictimâ'îye beyinde, diğer cihetten filolociya ile fenn-i servet-i milel¹⁴ arasında ne münâsebet vardır? Yek-nazarda bunlar beyinde fenn-i sarf ve kelâm ile riyâziyât arasındaki kadar fark görülür. Bir lisânın kelimât [28] ve edebiyâtını diğer lisânınki ile mukayese eden filolociya ile eşhâs yanında müdâvelâtın bâhis bulunan ve menfa'atten gayrı bir şey'i nazar-ı i'tibâra almayan fenn-i servet-i milelin 'ilm-i ahlâk ile ne münâsebeti olabilir? Esâs-ı 'ilmin ne olduğu mecbûlümüz bulunursa bu münâsebeti bulamayız. Fakat bu fenlerin gâye-i hakîkileri bilinince mes'ele bütün bütüne tebeddül eder.

Bir lisânı diğer ile mukayese ettiğimiz vakit sâde iki kavmin mevcûd olduğunu değil, bunların mebde'lerinden beri iktisâb ettikleri tenemmüvâtı, yaşadıkları veyâ yaşamada buldukları vasatın derecesini, [29] ibdâ' ettikleri hâlet-i ictimâ'îyeyi öğreniriz. Hâlbuki bu 'alâ'immin hiç biri insânların yek-digerine karşı ibrâz ettikleri âsâr-ı vedd ve muhâlasat bilinmedikçe îzâh edilemez. İki lisânı yek-digeriyle mukayeseden maksad, o iki kavmin kavâ'id-i fikriyelerini tahkîk etmek, bir 'ilm-i ahlâk-ı ictimâ'îye-i husûsî vücûda getirmek demektir; yoksa bu nokta-i nazardan icrâ edilmeyen tedkîkât ve mütâlâ'ât kat'iyen gayrı müsmir kalır. Fenn-i servet-i milel de böyledir: 'ilm-i ahlâk-ı şahsînin bir şeklidir, çünkü evveli ahvâl-i bâtne-i beşeriyeye ta'alluk etmez ne bir nef' vardır, ne de bir ihtiyâc. [30]

'ilm-i hukuk ve târîh de böyledir: i'tiyâd hükmünü almış mecbûriyet olmadıkça hak olmaz. İlcâât-ı bâtne-i 'umûmiyesine tabi'iyet etmiş insânlar tarafından îfâ edilmemiş vak'a yoktur. İcbârât-ı i'tiyâdiyeyi nazar-ı i'tibâra almayan bir 'ilm-i hukuk, vukû'âtı neş'et ettikleri ahvâl-i bâtne-i insâniyeye nazaran muhâkeme etmeyen bir 'ilm-i târîh fenn nâmına bile şâyeste değildir. Bu kabil-i vukû'ât ancak menâkıb, roman sebepsiz faraziyyât ve binâen 'aleyh cehl ve medde'ayâtımızdan gayrı mevzû'at hakîkisi olmayan bir şey olur.

Hukukun şer'at, târîhin etnografya [31] denir birer şübesi daha vardır ki bunlar 'ilm-i ahlâktan ziyâde siyâsiyâta ta'alluk ederler.

Fenn-i idâre, fenn-i hıfz-üs-sihha-i 'umûmiye, fenn-i harb de böyledir: bunların gâyesi hep siyâset ya'nî ahvâl-i tedbîr-i ahâlidir. Hattâ bu nokta-i nazardan hiç bir fenn yoktur ki bir cihetten terakki-i siyâsete ya'nî akvâmın emniyetini idâme ve sa'âdetini ibdâ'a lâ-büdd olan tedâbirin 'ilmine î'âne etmesin.

3. Ulûm-ı Tabî'îye

Tabî'atın hey'et, 'ilm-ül-arz, nebâtât, hayvânât olmak üzere dört büyük 'ilmi [32] vardır. Bunlardan her birinin de semâ, arz, nebâtât, hayvânât olmak üzere birer mevzû'atı mahsûsları vardır. Mekanik, fizik, kimyâ, ilâhî gibi 'ulûma ise 'ilm nâmını verdiğimiz vakit mu'ayyen gâyeleri olmadığı hâlde, bir takım hâdisâta ta'allukları i'tibâriyle burada 'ilm kelimesini başka bir ma'nâya kullanmış oluruz.

Kimyâ nerede başlar? Fizik nerede biter? Mekanikten ne ile tefrîk olunur? Riyâziyât ile 'ilm-i kelâm, mantık ile sarf gibi bunların hiç bir cihet-i tatbîkleri ta'kîb olunamadığı için hudûdlarını ta'yin etmek mümkün değildir. Hiç bir harâret yoktur ki bir cismin imtizâc-ı zerreyesinde [33] bir tahavvül husûlünden neş'et etmiş olmasın, ve zerrâtın vaz'iyet-i mütekabilelerinde hiç bir tahavvül vukû'a gelemez ki bir mes'ele-i mekanikiye olmasın. 'Ulûm-ı beşeriyede keşf ve ta'yîn-i hakîkat için sarfın kavâ'idine, riyâziyâtın esâsâtına, usûlün kavânînine tatbîk-i fikre nasıl mecbûr isek hâdisât-ı tabî'at hakkında bir fikr-i sahîh peydâ edebilmek için de öylece mekanik, kimyâ, mebbas-ül-ma'âdin, mebbas-ül-billûrât hakkında iktisâb-ı vukûf mecbûriyetindeyiz. Fakat hiç bir yerde hiç bir hâdisa yoktur ki sırf mekanikî, fizikî veyâ sâdece kimyevî olsun.

Tabî'atta şu ta'dâd ettiğimiz dört sınıf 'ulûmdan gayrı 'ilm yoktur; diğerleri [34] hep 'ulûm-ı beşeriyede olduğu gibi 'ulûm-ı tabî'adan da onları tefrîk ve temyîze cihet olabilecek bir takım şübât ve fûnûndan ibârettir. Ecnâs sifâyede hayvân ile nebâtı tefrîk bizim için 'adîm-ül-îmkân olup ba'zı def'a bunlar her ikisi de tamâmiyle ma'denî mahsûlât ile ihtilât ederler; bunun sebebi bunları temyîz eden zerrâtı cem' edebilmekteki cehâletimizdir; hâlbuki kimyâda, fizikte, mekanikte biz kuvâ ve hâdisâtın yek-digerine tahavvülü hakkında ma'ûmât-ı sahîheye mâlikiz.

14 Ekonomi [H.n.]

Eğer ma'ûlûmâtımızı bu nokta-i nazardan taksîm etmek istese idik her sınıfın 'ulûm-ı asliyesi bir takımı maksadının hey'et-i mecmû'asına ta'alluk edici, bir takımı maksad-ı mezkûrun aksâm [35] ve eşkâl-i husûsiyesine tevâfuk eyleyici, ve bir üçüncü takımı da usûle tetâbuk edici bir takım şu'âbâta taksîm etmemiz lâzım gelirdi. Bu üçüncü sınıfın da gâyesi gerek tabî'atın, gerek fikr-i beşerin bilâ-tefrîk kâffe-i eşyâya kabil-i tatbîk ve fikr-i beşer ile tabî'at-ı eşyâda yek-dîgerinin mütehammî olan 'ulûm-ı asliye ve şu'âbâtının iktisâb ve terakkisine lâ- büdd olan hâdisâtın mütâla'asından 'ibâret bulunur idi.

Şu mesrûdâtımıza târîh-i 'ilm-ül-arz pek güzel bir misâldir: Kürremiz hakkında bir 'ilm-i mahsûs vücûda getirilmeden akdem 'ulûm-ı tabî'ye hayvânât, nebâtât ve ma'denîyâta taksîm olunuyordu. Bugün mebas-ül-billûrât ma'denîyâttan tefrîk edildi; [36] şimdi her ikisi de 'ilm-ül-arzın birer şu'besinden 'ibârettir ki 'ilm-i mezkûrun bir de 'ilm-i hayvânât ve nebâtâtın da birer şu'besi olan ve hayvânât ve nebâtât-ı müstehâseden bâhis bulunan mebas-ül-müstehâsât şu'besi vardır.

'Ulûmun cenealociya¹⁵sını yapmak tasnîfini vücûda getirmekten daha kolaydır. Tasnîf-i 'ulûm herhâlde tahavvülât-ı dâ'imeye tâbî' bulunduğ u hâlde hiç olmazsa cenealociya 'ulûm-ı menşe'i tesbît eder. Bir ufacak keşf ile koskoca bir 'ilm-i cedîd zuhûra gelebildiğ i gibi bir çok ma'ûlûmât da yok olabilir. Nitekim ma'denîyât vaktiyle [37] mevâlîd-i tabî'iyeden birini teşkîl etmekte iken bugün ehemmiyetini mebas-ül-billûrâta terk etmektedir. Ma'denîyât gâyesi imtizâc-ı zerrâttan 'ibâret bir fenn olduğ u hâlde mebas-ül-billûrât bi-l-hâssa zerrâtın tarz-ı ictimâ'î ile iştigâl ettiğ i ve zâten kâffe-i imtizâcât-ı zerrevîye bir ictimâ'î zerrâttan 'ibâret olduğ u için bir gün gelip de ma'denîyât büsbütün gâ'ib olarak yerine sâde mebas-ı billûrât kalacağ ı âşikârdır.

'Ulûmun da böylece asl u nesepleri ta'yîn edilerek yek-dîgerlerine olan tâbî'iyet-i mütekaileleri tedkîk edilebilir. Fakat bu da bir vâhîmeden 'ibârettir.

'Ulûmda asl u neseb olamaz hiç bir 'ilm yoktur ki birinci olsun, hiç bir [38] 'ilm de yoktur ki sonuncu i'tibâr edilebilsin. Fikir gerç i tabî'atiyle basîttan müteferri'a intikal ederse de müteferri'adan basîte intikali de pek çok def'alar hem de tabî'atiyle vâki'dir. Şerâ'it-i terakki nokta-i nazarından bunların kıymetleri birdir. Kudemâ hâdisât-ı semâvîyeyi hesâb ile ta'yîn ederlerdi; fakat bu hesâbât o derece kesb-i teferru' etti ki nihâyet bizce anlaşılabilir bir dereceyi bulmak ile müte'ahhirîn onun yerine bir takım cebir düstûrları ikame eyledi; fakat bu düstûrlar da gittikçe müteferri'leşmekte bulduklarından bir gün bunlar da def' edilerek yerlerine inşâât-ı hendesiye ka'im olacağ ı kaviyyen me'mûldür.

'Ulûm bu vech ile doğ ar, yaş ar, büyürler, [39] 'ulûm da ta'alluk ettikleri eşyâdan gayrı lâ-yetegayyer bir şey olmayıp eşyâ-yı mezkûreye muhtass evsâfın hey'et-i mecmû'asına nazardır ki 'ulûm yek-dîgerinden tefrîk olunur. Bundan gayrı ne fark varsa hulyâdır. Bir şey daha var. Daha sahîh ma'ûlûmât alabiliriz ümîdiyle 'ulûmu daha kavî esâslara vaz' için ne rütbe cehd edersek o derece maksaddan uzaklaşır, o kadar yolumuzu şaşırırız. Nazar denen 'ulûm ile müsebbite veyâ sahîhe tesmiye edilen 'ulûmun târîhleri bu makamda en iyi bir isbâttır.

Son

15 'ilm-i insân diye tercüme olunabilir.